

<Qutadghu Bilik> tiki **Bayat** dēgen Nam Heqqide

Kurban Wali

قۇربان ۋەلى

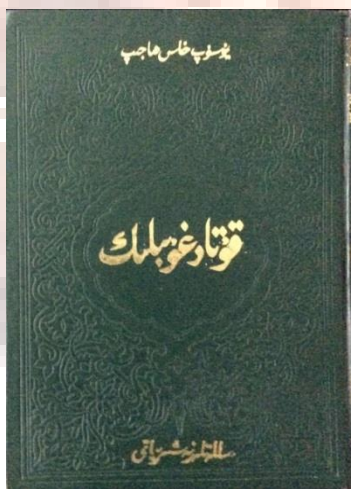
Washingtonda Tuluqlap Teyyarlandi

2017- 5

<Qutadghu Bilik> tiki **Bayat** dēgen Nam Heqqide

<Qutadghu Bilik> Wiyna nusxisi, 1942-yil Istanbul Neshiri (faksimal)

Uy ghurche <Qutadghu Bilik> 1984-yili Beijingde neshiri

<Qutadghu Bilik> dastani (1984- yili 5- ayda Beijing Milletler Neshriyati neshir qilghan nusxida) da, esli tēkist **D** din kēyin qoshulghan nesriy muqed –

dime **A**, **B** ni qoshup hēsaplighanda, jemi 6774 bēyit bar. Bu bēyitlarda Islam Ilahining nomi 233 qētim tilgha ēlinidu: 173 bēyit - te '**Bayat**' dep atlidu, 26 bēyitte '**Tengri**' dep, 21 bēyitte '**Idi**' yaki '**Izi**' (menisci Ėge) dep, 6 bēyitte '**Ilah**' dep atilidu, 9 bēyitte '**Reb**' atilidu, mesilen:

bayat ati birle sōzūg bashladim
türeltken igitken kechürgen idim (esli tēkist D- 1)

Yeshmisi: mini türeldürgen, östürgen, kechürgen ēigemning namini Bayat dep tilgha ēlip sōzümni bashlidim.

yaghir yer yashil kök kün ay birle tün
törütti xelayiq öd ödleq bu kün
tiledi törütti bu bolmish qamugh
bir ök bol tedi boldi qolmish qamugh (esli tēkist D - 3 - 4)

Yeshmisi: u (bayat) qongur yerni, yēshil asmanni, künni, ay bilen tünni, insaniyet jem'iyitini, zamanni, waqitni we arzu qilghanliki nersini bol dep bar qildi.*

* Yūsüp Xas Hajip bu bēyittiki "**bol**" we "**boldi**" dēgen sōz arqiliq ipadilengen Pelesepi - wiy köz qarash (bilish neziriyisi) qedimqi zamanda Tarim Wadisida yashighan Hind- Yawropa tillirida sōzlishidighan qowmlarning "**as**" (menisi: eslide bar), "**buu**" (menisi: kēyin barliqqa kelgen) dēgen Pelesepiwiy köz qarashi bilen oxshash.

oghan bir bayat ol qamughda uza
öküşh hemdu ögdi angar oq seza (esli tēkist B-1)

Yeshmisi: u hemmidin üstün trghuchi **Bayattur**, sansiz maxtash- medhiye uninghila munasiptur.

hemdu sipaz-u minnet we öküsh ögdi
tengri ezze we jelleqa kim ulughluq idisi
tükel qudretligh padishah turur yerli kökli
yaratqan qamugh tinliqlarqa ruzi bergen
neni kim tiledi erse qildi yeme neni tilese qilur (esli tekist A-1)

Yeshmisi: hemdu-sana, minnet we sansiz med'hiyiler hemmidin ëziz we ulugh bolghan mutleq ulughluq ëgisi **Tengri**ge bolsun. U yer bilen asmanni özi yaratqan, barliq janliq mewjudatlarga uzuqluq bergen, némini arzu qilghan bolsa shuni yaratqan, némini arzu qilsa shuni yaritidighan qudretlik padishahtek mewjuttur.

**qiyamette körkit tulun teg yüzin
elig tuttachi qil ilahi özin**

(esli tékist D- 48)

Yeshmisi: ey **ilah**, qiyamet küni manga (Rusullahning) tulun aydek yüzingni körüşni, öz qolini tutup turghuchi kishi bolushni nésip qilghaysen.

**ya reb üste dewlet tükel qil tilek
qamugh ishte bolghil sen arqa yölek**

(esli tékist D- 117)

Yeshmisi: ey **rebbim**, (bu kitabta ismi yëzilghan xanning) bext-dölitini hemmidin ziyade qilghin, arzuigha yetküzgin, hemme ishta yölep turghuchi bolghin.

**sewüg sawchi ëdti baghirsaq ëdi
bodunda talusi kishide kedi**

(esli tékist D-34)

Yeshmisi: rehimdil **ëgem** süyümlük dewetchini ewetti, u, insaniyet ichidin tallanghan kishikerning yaxshisidir.

**oquchi ol erdi bayattin sana
sen ötrü köni yolqa kirdi tona**

(esli tékist D-36)

Menisi: **bayattin** kishilerge bildürgüchi keldi, shunga kishiler batur bolup toghra yolgha kirdi.

**yolugh qildi mali teni janini
yalawach sewichi tiledi köni**

(esli tékist D-52)

Yeshmisi: kishiler **yalawach** (elchi) din raziliq télep, mal-dunyasi, tēni we jēnini pida qildi.

Yüsüp Xas Hajipning <Qutadghu Bilik> dastanidiki esli tēkisttin ēlinghan yuqarqi neqillerdin melumki, Yüsüp Xas Hajip <Qutadghu Bilik> dastanida, yaratqan ēgimizning namini Tūrkiy xelqler – ning tarixta ötken bŷyŷk yētekchisining nami bilen **Bayat** dep atap, uni öz nöwitide Tūrkiy xelqler atap adetlengen ilah ismi bolghan **‘Tengri’** ēgen atalghu bilen yaki qēdimqi Tūrkiyche **‘idi’** (ēge) dēgen sözlük bilen yaki Erebchidin qobul qilinghan Uyghurche **‘ilah’**, **‘reb’** dēgen sözlükler bilen süpetligen.

Hezriti Muhemmed Eleyhisslamning nam-emellirinimu Ereb tilida emes, belki qedimqi Tūrkiy til bilen **‘Yalawach’** (elchi) yaki **‘Sawchi’** (sözlep bildlrgüchi) yaki **‘Oqichi’** (dewet qilghhuchi) dep atighan.

Bayat dēgen sözlük toghrisida, eyni zamandiki yene bir mesh - hur alim Mehmud Qeshqeri <Tūrkiy Tillar Diwani>da tebir bērip

ötken. Uningda ēytilishiche, **‘Bayat’** dēgen qedimqi zamanda yēgirme ikki urughdin terkip tapqan Ughuz qebililirining toqquz – injisining nami we tamghisi, shundaqla, bu qebilini teshkilligen we bashqa qebililernimu uning bilen birlikte yēteklep ghelbige ērishtürgen mesh’hur ejdatning ismidur.*

*<Tūrkiy Tillar Diwani> 1981-yil Uyghurche neshri 1-tom 78-80-betler

Yuqarqi bayanlardin melumku, **Bayat** dēgen sözlük Tūrkiy xelqler Tarixta ētiqat qilip ötken qaysibir dinning ilahining nami emes,

belki u qedimda ötken bir mesh’hur yētekchi ejdatning ismi idi.

Wahalenki, Yüsüp Xas Hajip <Qutadghu Bilik> dastanida angliq halda ejdatlarga choqunushni teshebbus qilip, Tūrkiy xelqlerning tarixtiki mesh’hur yētekchisi **‘Bayat’** ni ilahlaturghan.

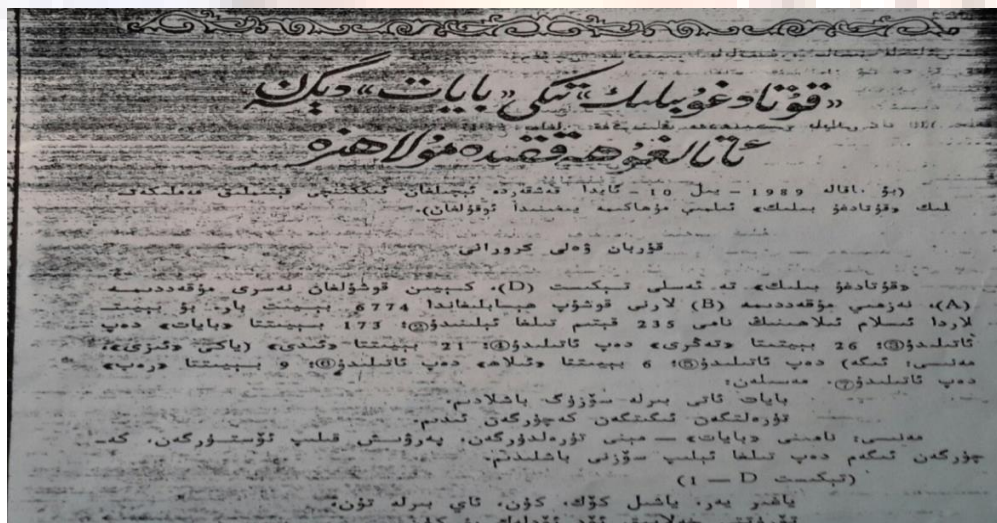
Tūrkiy xelqler Tarixta her qētim bashqa bir dinni qobul qilghanda, aldi bilen qobul qilmaqchi bolghan dinning ilahining namigha özliri ezeldin choqunup kelgen we atap adetlengen iptida’i shaman dini

(kök Tengri dini) ning ilahining nami bolghan '**Tengri**' ni qoshup atap qobul qilghan. Mesilen, Zorasti dinining ilahining namini '**Tengri Tengrisi Xormuzda**' dep atighan. Budda dinining ilahining namini '**Tengri Tengrisi Burxan**' dep atighan. Mani dinining ilahining namini '**Tengri Tengrisi Mani Burxan**' dep atighan, këyin qobul qilghan her qandaq dinni burun ètiqat qilghan din bilen birleshtürüp qobul qilip, bir-birige yèqinlashturup andin rawajlandurghan. Shundaqla, her qètim bir dindin chiqip ketse, özliriining eslidiki ilahi '**Tengri**' ni saqlap qalghan.*

*<Üyghurlar Tarixta Etiqat Qilgha Dinlar Heqqide Sèlishturma Tetqiqat> Ürümchi Kechlik Gèziti 1986-yil 2-, 5-, 6- Dèkabr sanlirigha qarang.

Uyghur ejdatliri buningdin ming yil burun yazghan <Qutadghu Bilik> namliq bu qimmetlik eqliy miras, Xitayning Shinjang Ijtima'i Penler Akadémiyiside tetqiq qilinghanda, **Bayat** atalghusini bormi-lashqa orunghan, Bu, tarixiy miraslarni retlesh, neshir qilishta kechürüşke bolmaydighan xataliqtur. Hèch bolmighanda, Yüsüp Xas Hajiptek bundaq mesh'hur alimning kilassik eseridiki bundaq bir muhim atalghuni nème üchün özgertkenliki heqqide izahat bèrip qoyushi lazim idi.

(Bu maqala 1989 yil - 10 – ayda Qeshqerde échilghan ikkinji qétimliq memliketlik <Qutadghu Bilik> ilmiy muhakime yighinida oqughan. <Bulaq> jornilining 1989 - yil 2 - sanida élan qilinghan. 2008 –yili Washin'gtonda qaytidin retlep toluqlanghan.)

Aptorning Qisqiche Terjimehali

Aptor:

- ★ Kurban Wali, Musteqil Tetqiqatchi
- ★ 2012 – yili Amérika Erkin Asiya Radiosidin aramgha chiqqan

Tetqiqat Da'irisi:

- ★ Türkiy- Xitay- Hindi- Yawropa Til - Medeniyetliri Buyiche Sélishturma Tetqiqat

Kespiy Bilim:

- ★ 1979 - 82 – yillarda Bèyjing Uniwérsiti Jenubiy Asiya Inistoti aspirantlar sinipining Sansikirt kespini püttürgen
- ★ 1972 - 75 - yillarda Shi'en Gherbiy-Shimal Unwérsiti Tarix Pokoltéti Arxéologiyeye kespini püttürgen (Shi'en, Yen'en, Dunxuang, Turpan, Méren qatarliq jaylarda praktika körgen)

Elge Tonush Kitabliri:

- ★ 1986 <Bizning Tarixy Yéziqli -rimiz> (maqalilar toplimi)
- ★ 1987 <Qizil Ming'öy Resimliri Hé kayisi>
- ★ 2015 <Uyghur Tarixidiki Höner-Téxnika> (Ekitab)

Xitay hökümiti bergen "sherep - unwan" lar:

- ★ 1988 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon derijilik Munewwer Mutexassis>
- ★ 1987 <Shinjangdiki Qedimqi Yéziqlarning Sirliq sariyini Achqan kishi> ('Xleq Géziti' 1987-yil 1-ay 23-küni)
- ★ 1986 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon Derijilik Töhbidar Pen – téxnika Xadim> ...

Jam'iyettin Inkaslar:

- ✪ Aptor 1981-yili ēlan qilghan <TianShan dēgen nam heqqide mulahize> dēgen maqaligha qarita, Xitay hōkūmiti cheklrsh buyruqi chiqarghan, hazirghiche emeldin qaldurmidi.
- ✪ Aptor 1983 - yili teyyarlighan <Mehmud Qeshqeri Mazirini Arceologiyeye - Tekshürüş Doklati> Aptonom Rayonluq Hōkūmet teripidin testiqlinip, meblegh ajritilip 'Mehmud Qeshqeri Maziri' bina qilinghan.
- ✪ Aptor 1989 – yili <Bughraxanlar Tezkirisi> ni neshir qilishda Aptonom Rayonluq Partkomning 'Qedimqi qolyazmilarni özgertip neshir qilish' dēgen mexpi buyruqigha emel qilmighanliqtin Xitay hōkūmiti 1990- yili 'Barin Topulingini qozghatti' dep qarilighan.
- ✪ Aptor 1988- yili qedimqi Uyghurche qolyazmilardin retlep, tehrirlep neshir qildurghan <Uyghur Höner-Kesip Risaliliri> dēgen kitabni Xitay hōkūmiti 2001 - yili 5 - ayda Qeshqerde chong yighin échip köydürgen.

Xizmet tejribisi:

- ✪ 1998---2012 Amérika ErkinAsiya Radiosida Anglatquchi
- ✪ 1986---1992 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Qedimqi Eserler Rehberlik Guruppisi ezasi, Ishxana mudiri, Bash tehrir, Shinjang Uniwersiti Aspirant yétekchisi
- ✪ 1975— 1986 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Muzéyida Arxéolog
- ✪ 1962—1972 Bayighulin Oblastliq Hōkūmette terjiman

Yurti:

1946 – yili 12 – ayning 25 – küni Cherchende yipek yolidiki karwan ailiside tughulghan